



<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No.56, 2026, pp. 1-18

Received: 22/06/2025 Accepted: 17/12/2025

Lexical Congruence in Qur'anic Context: Evidences of Lexical Miraculousness and Qur'anic Stylistics

Fazlollah Rezaei Ardani *

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature Education, Farhangian University, Tehran, Iran
rezaei.ardani@cfu.ac.ir

Alireza Fazeli

PhD in Teaching Qur'an and Hadith Studies, University of Islamic Sciences, Qom, Iran
Fazeli.alireza14@gmail.com

Abstract

This study provides a systematic account of lexical fit in Qur'anic discourse, examining how word choice aligns with contextual flow (siyāq) and communicative situation (maqām). Using a descriptive–analytical, interdisciplinary approach, the study investigates semantic, morphological, syntactic, and phonological dimensions of Qur'anic vocabulary to explain why specific forms are selected over near-synonyms and alternative structures. The results show that Qur'anic diction is governed by a coherent pattern: lexical meaning, grammatical form, particles, and stylistic variation operate together to match the intended meaning and the psychological state of the addressee. Findings also indicate that features such as emphasis, softness vs. intensity, permanence vs. renewal (nominal vs. verbal choices), and rhetorical effects (fronting, ellipsis, shifts in address/iltifāt) are not incidental but context-motivated. The study argues that this rule-governed congruence between lexical selection and context constitutes a central dimension of Qur'anic lexical inimitability and contributes to its distinctive stylistic architecture and multilayered meaning production.

Keywords: Lexical Congruence, Contextual Meaning, Rhetorical Miraculousness, Qur'anic Stylistics.

Introduction

The Qur'an's linguistic distinctiveness is frequently discussed in terms of eloquence; however, a core and analyzable component of its rhetorical force lies in the precise congruence between lexical choice and contextual requirements. The present research addresses the following central problem: How does the Qur'an systematically harmonize "wording" (lafz) with context (siyāq) and communicative situation (maqām), and what rhetorical functions does this harmony generate? The scope of the study is lexical-contextual fitness at multiple linguistic levels (lexical semantics, morphology, syntax, and sound/stylistics). Its aims are (a) to identify recurring patterns governing context-appropriate lexical selection, (b) to describe how such patterns contribute to meaning-making and persuasive impact, and (c) to demonstrate how these patterns function as evidence for lexical inimitability and Qur'anic stylistics.

The significance of the topic lies in moving beyond impressionistic claims toward a structured explanation of why a given expression is optimal in its specific placement. Prior scholarship in rhetoric, exegesis, and inimitability studies has

*Corresponding author

Rezaei Ardani, F. and Fazeli, A. (2026). Lexical Congruence in Qur'anic Context: Evidences of Lexical Miraculousness and Qur'anic Stylistics. *Literary Arts*, 18(3), 1-18.



2322-3448 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).



10.22108/liar.2025.145696.2475

treated notions such as “appropriateness to the situation”, fronting and postponement, ellipsis, and iltifāt; yet a consolidated, multi-level account that links these devices directly to lexical selection remains needed. Accordingly, the study formulates the following three research questions:

- 1) What selection principles govern Qur’anic lexical fit across differing contexts?
- 2) How do form-based choices (nominal/verbal patterns, particles, word order) implement these principles?
- 3) What interpretive and rhetorical consequences follow from this contextual congruence?

Materials and Methods

This research employs a descriptive-analytical method with an interdisciplinary lens combining classical rhetoric and contemporary linguistic description. The materials consist of representative Qur’anic passages selected for their clear sensitivity to context-driven variation (e.g., near-synonym choice, shifts between nominal and verbal structures, particle selection, and stylistic transitions). Each example is analyzed within its immediate co-text and broader thematic frame to avoid isolating forms from discourse function. The analytical framework operates on four layers: (1) lexical-semantic analysis (fine-grained distinctions among near-synonyms and evaluative nuance), (2) morphological/formal analysis (patterns signaling permanence vs. renewal, intensity, and derivational meaning), (3) syntactic-functional analysis (word order, fronting, ellipsis, role assignment, and their effects such as restriction and emphasis), and (4) phonological/stylistic analysis (sound patterning where relevant and discourse-level devices such as iltifāt and stylistic alternation).

The procedure follows a consistent sequence: identify the contextual demand (maqām), test plausible alternatives (near-synonyms or structural substitutes), and justify the selected form by explaining what meaning or rhetorical force would be weakened or altered under substitution. The main limitation is that the study prioritizes explanatory depth over statistical generalization; it seeks recurring interpretive principles rather than frequency-based claims.

Research Findings

The findings of the study show that Qur’anic lexical fit can be organized into recurrent, interlocking patterns. First, dictionary-level meaning is regularly calibrated to the discourse situation: among near-synonyms, *the Qur’an* selects the item whose nuance best matches the intended threat, mercy, praise, blame, or psychological stance of the audience. Second, lexical “qualities” (perceived softness/harshness, familiarity/strangeness, intensification) correlate with the surrounding rhetorical mode: promise and consolation tend to co-occur with smoother forms, while warning and reprimand favor more forceful diction. Third, *the Qur’an* exploits nominal vs. verbal structures: nominal forms tend to signal stability and permanence, whereas verbal forms—especially imperfective patterns—often encode renewal, continuation, and dynamic unfolding. Fourth, particles and prepositions are selected with high contextual sensitivity, where a change of particle would shift the intended relational meaning (e.g., supervision, attachment, elevation, causality). Fifth, syntactic role and deviation (fronting/postponement, ellipsis, and apparently “extra” elements) function as meaning-operators that produce restriction, emphasis, or interpretive focus, rather than mere ornamentation. Sixth, stylistic variation—especially iltifāt (shifts in person/voice)—serves discourse management: it can move the reader from narration to direct confrontation, sharpen moral evaluation, or differentiate audience groups within a single passage. Collectively, these patterns support the claim that Qur’anic lexical choices are systematically context-motivated and rhetorically consequential.

Discussion of Results and Conclusion

The results directly answer the study’s core problem: the harmony between lafz and siyāq/maqām is achieved through a multi-level selection system in which semantics, form, syntax, particles, and style mutually reinforce one another. This implies that many Qur’anic phenomena sometimes treated as optional (e.g., fronting, ellipsis, or particle variation) are better understood as context-driven constraints: replacing the chosen form with a near-synonym or a more “neutral” structure typically reduces precision, shifts emphasis, or weakens the intended affect. Consequently, lexical inimitability here is not framed as aesthetic superiority alone but as rule-governed optimality—the systematic matching of linguistic resources to contextual demands to produce layered meaning efficiently.

The findings also suggest an interpretive payoff: context-sensitive lexical analysis can clarify why parallel themes across *the Qur’an* may employ different wording, and how stylistic shifts guide reader engagement and moral positioning. Limitations remain: the study is qualitative and example-driven, and future work could expand the dataset, test the proposed categories across broader corpora, and integrate computational tools to map patterns of contextual variation. Overall, the study concludes that lexical fit constitutes a central pillar of Qur’anic stylistics and provides structured evidence for lexical inimitability through demonstrable, context-motivated choice architecture.

بررسی تناسب لفظی در سیاق واژگانی قرآن؛ شواهدی از اعجاز واژگانی و سبک‌شناسی قرآنی

فضل‌الله رضایی‌اردانی* ، دانشیار گروه آموزش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

rezaei.ardani@cfu.ac.ir

علیرضا فاضلی ، دکتری مدرسی معارف قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران

fazeli.alireza14@gmail.com

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین علمی و نظام‌مند یکی از مؤلفه‌های برجسته اعجاز بلاغی قرآن کریم، یعنی مطابقت دقیق واژگان با سیاق کلامی و مقام معنایی انجام گرفته است. مسئله اصلی تحقیق، تبیین چگونگی هماهنگی و تعامل میان لفظ و سیاق در ساختار زبانی قرآن است؛ پدیده‌ای که به مثابه جلوه‌ای از نظام بلاغی خاص قرآن، نقش بنیادینی در انتقال پیام‌های چندلایه و ژرف آن ایفا می‌کند. این مطالعه با اتکا بر روش توصیفی-تحلیلی و با رویکردی بینارشته‌ای، ابعاد معناشناختی، ساختاری، نحوی و صوتی واژگان قرآنی در پیوند با مقتضای حال و مقام کلامی را واکاوی می‌کند. اهداف اصلی این پژوهش شامل: ۱. کشف الگوی حاکم بر انتخاب واژگان متناسب با سیاق‌های مختلف در قرآن، ۲. تحلیل کارکردهای بلاغی این تناسب در تولید معنا و اثرگذاری، و ۳. ارائه شواهدی مستند از جلوه‌های اعجاز واژگانی قرآن در ساختارهای نحوی، صرفی و سبکی است. براساس یافته‌ها قرآن کریم با بهره‌گیری از شیوه‌های پیچیده بلاغی نظیر تقدیم و تأخیر، التفات، تنوع سبک، انتخاب هدفمند افعال، اسماء و حروف معانی، ساختاری منسجم و معنادار پدید می‌آورد که در آن، هر لفظ به گونه‌ای انتخاب شده که حداکثر هماهنگی را با موقعیت معنایی و روانی مخاطب داشته باشد. این تطابق نظام‌مند، نه تنها بیان‌کننده درک ژرف قرآن از ظرفیت‌های زبانی است که مؤیدی قوی بر اعجاز زبانی و بلاغی آن تلقی می‌شود.

کلید واژه‌ها: تناسب لفظ، سیاق حال، اعجاز بلاغی، سبک‌شناسی قرآنی

* مسئول مکاتبات

رضایی‌اردانی، فضل‌الله و فاضلی، علیرضا. (۱۴۰۵). بررسی تناسب لفظی در سیاق واژگانی قرآن: شواهدی از اعجاز واژگانی و سبک‌شناسی قرآنی، *فنون ادبی*، ۱۸ (۳)، ۱-۱۸.



۱. مقدمه

قرآن کریم، کتاب آسمانی مسلمانان، از نظر پیام الهی و از دیدگاه زبانی و ادبی نیز اثری بی‌همتا در تاریخ بشر است. سبک بیان قرآن، شیوه انتخاب و ترکیب دقیق واژگان، و تناسب کامل بین لفظ و معنا در سیاق‌های مختلف، از مهم‌ترین دلایل اعجاز آن به شمار می‌آید. قرآن با استفاده از الفاظی که هم‌زمان چند سطح معنایی، بلاغی و صوتی را در بر می‌گیرند، تأثیری عمیق و چندلایه بر خواننده می‌گذارد. در این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی، پدیده مناسبت لفظ با سیاق حال به‌عنوان یکی از وجوه اعجاز واژگانی قرآن بررسی شده است. تناسب در قرآن به اشکال گوناگون نمود می‌یابد: گاه میان دو لفظ، گاه میان لفظ و معنای خود و گاه میان لفظ و معنای واژه‌ای دیگر. در این مطالعه، مفهوم مناسبت در انتخاب و کاربرد واژگان در موقعیت‌های مختلف کلامی تحلیل شده است.

علمای بلاغت، مناسبت را مطابقت کلام با مقتضای حال دانسته و آن را از اصول اعجاز زبانی قرآن می‌دانند. این مفهوم هم در بُعد لغوی و هم در بُعد سیاقی جلوه دارد و نقش آن در پیوند میان لفظ، معنا و مقام گفتار اساسی است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد قرآن با انتخاب دقیق واژگان و چیدمان هدفمند آن‌ها، نه‌تنها پیام دینی خود را تقویت می‌کند، بلکه تأثیر آوایی و بلاغی ژرفی بر مخاطب می‌گذارد.

بررسی تطبیقی میان کاربرد واژگان در زبان عربی و در قرآن نیز تفاوت آشکار میان بیان بشری و الهی را نشان می‌دهد. این پژوهش ضمن گردآوری مباحث پراکنده درباره مفهوم «مناسبت» از حوزه‌های بلاغت، تفسیر و اعجاز، کوشیده است تا دیدگاهی جامع درباره پیوند میان لفظ و سیاق ارائه دهد.

اهمیت این پژوهش در آن است که با تحلیل دقیق سیاق‌های لغوی و مقامی، نقش سیاق حال را در شکل‌دهی معنا و آهنگ کلام قرآنی آشکار می‌سازد. افزون بر جنبه علمی، انگیزه درونی پژوهشگر برای فهم عمیق‌تر اعجاز واژگانی قرآن نیز در پس این کار نهفته است. هدف نهایی، تبیین این پرسش بنیادین است که چگونه می‌توان مناسبت میان لفظ و حالات مرتبط با مقام یا سیاق حال را به‌صورت آشکار و تحلیل‌پذیر نشان داد؟

به‌طور کلی در پیشینه پژوهشی و تاریخ نگارش اولین رساله‌های مستقل درباره ادبیات قرآن به اواسط قرن سوم هجری قمری بازمی‌گردد. پیش از آن، اگرچه می‌توان نوشته‌هایی در این زمینه یافت، اما اغلب آن‌ها بخشی از متونی بوده‌اند که عمدتاً برای تفسیر آیات و تشریح معانی آن‌ها نوشته شده‌اند. به نظر می‌رسد اولین رساله‌های مستقل با موضوع اعجاز ادبی قرآن، که خود را متعهد به این موضوع کرده‌اند، تحت عنوان «نظم القرآن» بین سال‌های ۲۵۰ تا ۳۰۰ هجری قمری نوشته شده‌اند. این موضوع را نویسندگانی مانند جاحظ (متوفی ۲۵۵ هجری قمری) و باقلانی در کتاب *اعجاز القرآن* بیان کرده‌اند (باقلانی، بی‌تا، ص ۶). شخصیت‌هایی چون ابوبکر سجستانی (سجستانی، ۱۹۳۲م، ص ۴۳)، ابوزید احمد بن سلیمان بلخی، و ابن اخشید (ابن ندیم، ۱۹۷۸م، ص ۱۵۳) نیز در ادامه این مسیر گام برداشتند، که در نهایت به تألیفاتی همچون آثار جرجانی و تفسیر کشاف منجر شد. هرچند این تصنیفات بسیار ارزشمند و خواندنی هستند، یکی از نقاط ضعف بزرگ آن‌ها دعای افراطی است که گاه در متون به چشم می‌خورد. برخی از نویسندگان بر این باور بودند که بحث اعجاز ادبی قرآن را به انتها رسانده‌اند و دیگر چیزی برای بحث باقی نگذاشته‌اند. این مسئله در آثاری مانند حجج النبوه جاحظ، *اعجاز القرآن* باقلانی و *دلایل الاعجاز* جرجانی مطرح شده است. عبدالقادر جرجانی نیز نوشته است: «من بیان خود را واضح می‌کنم و آن را پنهان نمی‌دارم و از هیچ مخالفتی نیز نمی‌ترسم، راهی برای اثبات اعجاز در نظم قرآن جز آنچه که اکنون آشکار می‌سازم وجود ندارد» (جرجانی، ۱۹۸۴م، ص ۳۰۱-۳۰۲).

۱. مناسبت موجود بین معنای معجمی (لغت‌نامه‌ای) لفظ و سیاق حال

در قرآن کریم، میان معنای معجمی هر واژه و سیاق حال آیه، هماهنگی شگرف و هدفمندی برقرار است؛ به گونه‌ای که انتخاب هر لفظ، نه تصادفی، بلکه مبتنی بر تناسب دقیق میان ریشه لغوی آن و مقام بیان است. واژگان قرآن در هیچ موردی جدا از زمینه معنایی و حال خاص نزول به کار نرفته‌اند، بلکه معنای معجمی آن‌ها با حالت روانی و موضوعی آیه پیوندی نظام‌مند دارد. در این سطح از اعجاز، قرآن با گزینش دقیق الفاظ، از میان واژگان مترادف آن واژه‌ای را برمی‌گزیند که در اصل لغت با فضای عاطفی و معرفتی آیه هماهنگ‌تر است.

برای نمونه، در آیه «وَعَصِبَ اللَّهُ عَلَيْهِمُ» (فتح/۶)، واژه «عَصِبَ» به جای «سَخَطَ» به کار رفته است. هرچند هر دو در لغت به معنای خشم‌اند، غضب از نظر معجمی دلالت بر هیجان در مقام انتقام دارد؛ درحالی که سخط صرف نارضایتی است. سیاق آیه که بیان‌کننده خشم الهی بر منافقان است، اقتضای شدت و تهدید دارد، ازاین‌رو لفظ «عَصِبَ» به دلیل تناسب معجمی با حال آیه، برگزیده شده است. همچنین در آیه «إِنَّهُ كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا» (فاطر/۴۱)، ترتیب دو صفت الهی بر مبنای معنای لغوی آن‌ها استوار است؛ زیرا حلم در لغت به معنای بردباری پیش از مجازات و غفران به معنای بخشش پس از خطاست. بنابراین تقدیم «حليم» بر «غفور»، نظم طبیعی حلم و مغفرت را در سیاق رحمت الهی حفظ می‌کند و هماهنگی بین ترتیب الفاظ و معنای آن‌ها را نشان می‌دهد.

در مواردی دیگر، تفاوت واژه‌ها در سطح معجمی باعث تغییر دقیق در شدت یا نوع معنا شده است. برای مثال در آیه «وَجَاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ» (ق/۱۹)، واژه «سَكْرَة» از ریشه‌ای است که در لغت به حالت بیخودی و اضطراب شدید دلالت دارد؛ درحالی‌که در آیه «كُلًّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ» (قیامه/۲۶) تعبیر جسمانی‌تر و سردتری از لحظه مرگ به کار رفته است. این تفاوت لغوی، شدت حالت را در سیاق‌های متفاوت نشان می‌دهد و هماهنگی بین واژه و فضای آیه را برجسته می‌سازد. همچنین در آیه «ادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا» (اعراف/۵۶)، قرآن به جای «خشیه» از «خوف» استفاده نکرده، زیرا خشیه از نظر لغوی ترسی آگاهانه است که بر معرفت مبتنی است و این با مقام دعا و حضور قلب در سیاق آیه تناسب بیشتری دارد.

در برخی آیات نیز دو واژه به گونه‌ای در کنار هم می‌آیند که از نظر ریشه لغوی دارای ارتباط درونی‌اند و معنای واحدی را از دو زاویه تقویت می‌کنند. در آیه «فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً طَهُورًا» (فرقان/۴۸)، واژه «ماء» و «طهور» هر دو از ریشه‌هایی‌اند که در لغت بر پاکی و زلالی دلالت دارند و این تقارن معنایی با سیاق نزول رحمت و حیات در آیه هماهنگ است. همچنین در آیه «يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ» (بقره/۱۸۵)، تضاد واژه‌های «يسر» و «عسر» که از ریشه‌های لغوی متقابل‌اند، تقابل روانی میان رحمت و مشقت را در بافت آیه آشکار می‌کند و از لحاظ موسیقی واژگان نیز توازن ایجاد می‌نماید.

قرآن گاه نیز از واژه‌هایی استفاده می‌کند که از نظر نحوی یا معنایی در ظاهر «زائد» به نظر می‌رسند، اما در حقیقت نقش بلاغی و عاطفی مهمی دارند. در آیه «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ» (آل عمران/۱۵۹)، حرف «ما» که در ظاهر زائد است، در حقیقت لطافت معنایی و شدت عاطفه رحمت را افزایش می‌دهد. ریشه لغوی «لین» نیز به نرمی و ملاطفت اشاره دارد و با سیاق عفو و مدارا کاملاً هماهنگ است. همچنین در آیه «فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ» (مدثر/۴۹)، کاربرد «ما» برای تأکید بر بی‌منطقی رفتار کفار است و شدت انکار را تقویت می‌کند. این ظرایف زبانی، هرچند در ظاهر کوچک‌اند، در سطح بلاغت و موسیقی لفظی، تناسب میان معنا و حال را برجسته می‌سازند.

از مجموع این شواهد برمی‌آید که در قرآن کریم، واژه‌ها تنها به‌خاطر معنای لغوی‌شان برگزیده نشده‌اند، بلکه با توجه به اقتضای مقام، روان‌شناسی مخاطب و فضای آیه انتخاب شده‌اند. هر لفظ در جای خود نه تنها معنای معجمی‌اش را حفظ

می‌کند، بلکه در پیوند با سیاق، بار عاطفی و معرفتی تازه‌ای می‌یابد. بدین ترتیب، قرآن در سطح واژه و معنا، ساختاری زنده و منسجم پدید آورده که مطابقت کامل با مقتضای حال دارد و این هماهنگی دقیق میان معنا و سیاق، جوهرهٔ اعجاز واژگانی قرآن کریم است که بلاغت آن را از سخن بشری متمایز می‌سازد.

۲. مناسبت بین صفت لفظ و سیاق حال

نگاه به لفظ تنها، منحصر به معنای معجمی و لغت‌نامه‌ای آن نیست، بلکه به موارد دیگری که فراتر از آن می‌رود ربط پیدا می‌کند. از آن جمله صفاتی که عارض لفظ می‌شود مدلول و معنایش یا از صیغهٔ آن یا محیط گویی و زبانی است که مردم در آنجا به کار می‌برند و ممکن است از سیاقی که در آن آمده یا از ویژگی و مشخصهٔ صوتی که از مادهٔ آن تشکیل شده است، به دست می‌آورد. چنان که یکی از شرایط بلاغت کلام آن است که لفظ با مقتضای حال مطابقت داشته باشد. بنابراین یکی از وجوه و انواع این مطابقت همان صفاتی است که لفظ به آن متصف شده است؛ لذا این لفظ، از این جهت و منظور بیان‌کنندهٔ مقام است. ابن‌ابی‌الاصبع این مطلب را با عنوان، «فصل ائتلاف لفظ با معنی» توضیح می‌دهد و می‌نویسد خلاصهٔ تفسیر این نام‌گذاری این است که الفاظ معنای مورد نظر باید با همدیگر سازگار و متلائم باشند و لفظی در آن نباشد که از دیگر الفاظ موجود در متن زنده، ناشایست و نامناسب با جایگاهش باشد. الفاظ و کلمات از حسن مجاورت برخوردار و متصف‌اند به شکلی که اگر آن معنی کاملاً نامأنوس و غریب بود الفاظ آن نیز غریب محض‌اند و هرگاه معنی مؤلف و نوظهور باشد، الفاظ نیز مولد و جدیدند و هرگاه معنی معتدل و میانه بین این و آن باشد الفاظ نیز این‌گونه هستند؛ اگر معنا غریب و نامأنوس باشد، الفاظ نیز غریب و نامأنوس می‌شوند و هنگامی که معنی بین مردم متداول و معمول باشد الفاظ آشنا و مستعمل به کار می‌رود؛ و چنانچه معنا ما بین غرابت و مستعمل بودن باشد کاربرد الفاظ نیز همانگونه خواهند بود (ابن‌ابی‌الاصبع، بی‌تا، ص. ۷۷).

اگرچه نظم حکیم قرآنی، توجه به معنای معجمی و لغت‌نامه‌ای و مطابقت و ملائمت آن با حال و مقام مورد نظر داشته، باوجود این می‌بینیم که همواره صفت لفظ را نیز مراعات کرده است و برای هر موضع و یا مقام و حالی، لفظی برمی‌گزیند که مناسب آن باشد. صاحب کتاب *الطراز* می‌گوید: «قرآن کریم بر همین منهج و سبک آمده است؛ لذا هرگاه معنی دلالت بر هشدار و توبیخ و تهدید دارد و یا فرود آوردن عذابی و یا مشکل و مصیبتی پیش آید و واقع شود، کلمات نامأنوس و قوی می‌آورد و هرگاه معنی وعده و بشارتی باشد؛ الفاظ نرم و زیبا و شیرین می‌آورد (علوی، ۱۹۹۵م، ص. ۴۶۸).

در آیات متعددی، صفات الهی دقیقاً با مضمون و حلت درونی جمله هم‌خوانی دارد. برای نمونه، در آیه «وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (بقره/۲۱۸)، دو صفت «غفور» و «رحیم» در سیاق دعوت به توبه و جهاد آمده‌اند. از نظر لغوی، «غفور» بر پوشاندن گناه دلالت دارد و «رحیم» بر دوام رحمت و ترکیب این دو با فضای تشویقی و امیدبخش آیه تناسب کامل دارد. در مقابل، در آیه‌ای چون «إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ ذُو انتِقَامٍ» (آل‌عمران/۴)، دو صفت «عزیز» و «ذو انتقام» در سیاق تهدید به عذاب کافران آمده و بار عاطفی آیه را از لطف به هیبت و قهر منتقل کرده‌اند. بدین‌سان، گزینش صفت در هر مورد تابع حال و مقام است و دگرگونی در صفت، تغییر در روح آیه ایجاد می‌کند.

این قاعده هم در صفات الهی و هم در اوصاف انسان‌ها دیده می‌شود. در آیه «إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا» (معارج/۱۹)، واژه «هلوع» از نظر معجمی به معنای انسانی است که در مواجهه با سختی بی‌تاب است و در رفاه حرص می‌ورزد. این صفت، متناسب با سیاق آیات بعدی است که ضعف روحی بشر در برابر آزمون‌ها را توصیف می‌کند. در آیه دیگر، «إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ» (عادیات/۶)، صفت «کنود» که از ریشه «ک ن د» و به معنای ناسپاسی در لغت است، با سیاق مذمت انسان در برابر نعمت‌ها متناسب است. هر دو نمونه نشان می‌دهند که قرآن در به‌کارگیری صفات انسانی نیز تناسب روانی و معنوی را در نظر دارد.

در مواردی نیز صفت با آهنگ لفظی و ساختار موسیقایی آیه هماهنگ است؛ چنان‌که در آیه «سَبَّحَ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى * الَّذِي خَلَقَ فَسَوَّى * وَالَّذِي قَدَّرَ فَهَدَى» (اعلیٰ/۱-۳)، صفت «الأعلى» از نظر صوتی و وزنی با افعال پی‌درپی «خلق، سَوَّى، قَدَّر، هَدَى» تناسب آهنگین دارد. معنای معجمی آن که به برتری و بلندمرتبه‌گی اشاره دارد، با مقام امر به تسبیح خداوند در آغاز سوره هماهنگ است. در همین راستا، صفت «العظیم» در آیه «فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ» (واقعہ/۹۶) نیز به جای هر صفت دیگری چون «کریم» یا «رحیم» آمده است؛ زیرا سیاق سوره واقعہ، ناظر به قدرت الهی در برپایی قیامت است و «عظیم» با آن مقام از جلال و کبریا سازگارتر است.

نکته قبل توجه دیگر، هماهنگی میان ترتیب صفات و تطبیق آن با سیاق آیه است. در آیه «وَكَانَ اللَّهُ عَلِيمًا حَكِيمًا» (نساء/۱۷)، تقدم «علیم» بر «حکیم» تابع معنا و حال است؛ زیرا علم بر آگاهی از اعمال بندگان دلالت دارد و حکمت بر درستی داوری پس از علم؛ در نتیجه نظم طبیعی شناخت و قضاوت در زبان الهی حفظ شده و این ترتیب، تناسبی زیباشناختی و معنایی را القا می‌کند. همچنین در «إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» (نساء/۱۳۴)، آوردن «سمیع» پیش از «بصیر» متناسب با حال انسان است که نخست سخن می‌گوید و سپس عمل می‌کند؛ بدین‌سان، صفت با ترتیب طبیعی ادراک و فعل در انسان سازگار آمده است. حتی در صفاتی که جنبه تکراری دارند، هر بار حضور آن‌ها با حال و مقام متفاوتی هماهنگ است. صفت «رحیم» در یک جا نشانه محبت و در جای دیگر نماد عفو است. برای مثال، در آیه «إِنَّهُمْ بِهِمْ رَعُوفٌ رَحِيمٌ» (توبه/۱۱۷)، واژه «رؤوف» بر شفقت و «رحیم» بر استمرار محبت دلالت دارد و هر دو با سیاق ندامت و بازگشت توبه‌کنندگان تناسب تام دارند.

از مجموع این شواهد روشن می‌شود که صفت در قرآن، عنصری صرفاً توصیفی نیست، بلکه وسیله‌ای بلاغی برای تقویت حالت و معنا در بافت آیه است. هماهنگی دقیق میان معنای معجمی صفت، جایگاه آن در جمله، و فضای معنوی و عاطفی آیه، وجهی از اعجاز لفظی و بیانی قرآن را نشان می‌دهد که در هیچ متن بشری نظیری ندارد.

۳. مناسبت بین ساختار لفظ و سیاق حال

۳.۱. ساختار اسم‌ها

ساختار در اسم‌ها نمایان‌گر شکل یا هیئتی خاص خود است و به شکل‌های گوناگون می‌آید؛ چه با داشتن یک نشان و علامت ویژه و یا داشتن صیغه و ساختی معین؛ مانند: نکره و معرفه، مذکر و مؤنث، مفرد و مثنی و جمع و مانند اسم‌های مشتق و یا غیرمشتق که صیغه‌ها و شکل‌های نامعینی دارند؛ مانند ضمائر و اسم‌های موصول و اسم‌های اشاره و ظرف‌ها. تمام این الفاظ به‌جز نوع دوم که غیرمشتق‌اند، مدلول و معنای لغت‌نامه‌ای و یا اجتماعی خود را دارند و همه در این امر مشترکند که دلالت و معنی صرفی دارند و از ساختار خود آن‌ها سرچشمه گرفته است؛ برای مثال: کلمه (کذاب) دلالت دارد بر شخصی که به دروغ‌گویی متصف است و این مدلول اجتماعی آن است و علاوه بر آن به‌وسیله صیغه و ساخت خود، مدلول دیگری پیدا می‌کند که به آن مدلول صرفی گفته می‌شود؛ مثلاً فعل (تنضخ) کلمه‌ای است که دلالت بر رخنه کردن هر مایعی می‌کند که این معنی، همان مدلول اصلی و اساسی آن شمرده می‌شود؛ ولی از نظر زبان‌شناسان به‌وسیله ساختار صوتی و طبیعت آوا و صداهای حروفش، یک نوع قوت و خشونت در معنا و دلالت اصلی کسب کرده است (ساقی، ۱۹۷۷م، ص. ۲۰۳).

در قرآن کریم، انتخاب ساختار اسمی در جایگاه فعل از جلوه‌های اعجاز واژگانی است که تناسب دقیق میان لفظ و سیاق حال را نشان می‌دهد. اسم در زبان عربی دلالت بر ثبوت، دوام و استقلال معنا دارد، درحالی‌که فعل وابسته به زمان و تجدد است. از این‌رو، قرآن در مواردی که هدف بیان حقیقتی پایدار و فرازمانی است، از ساختار اسمی استفاده می‌کند تا معنای استمرار و جاودانگی را القا نماید.

در آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور/۳۵)، واژه «نور» در ساختار اسمی خود بر ثبوت و ذاتیت نور الهی دلالت دارد. اگر به جای آن فعل «يُنِيرُ» می‌آمد، معنا به عمل روشن کردن محدود می‌شد و با سیاق آیه که توصیف ذات الهی است، سازگار نبود. همچنین در آیه «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ» (عصر/۲)، اسم مصدری «خُسِرَ» نشان‌دهنده حالت ثابت و فراگیر زیان در سرشت انسان است؛ درحالی‌که اگر فعل «يَخْسِرُ» یا «خَسِرَ» به کار می‌رفت، زیان‌کاری امری مقطعی تلقی می‌شد. بدین‌سان، ساختار اسمی در هر دو آیه زبان ثبوت است و با سیاق کلی و هشداردهنده آیات هماهنگی دارد.

در صفات الهی نیز ساختار اسمی نشانه دوام و ازلیت است. آیات «إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا» و «إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا» (نساء/۱۳۴، ۱۷) از صفات اسمی بهره برده‌اند تا ثبوت و استمرار علم و آگاهی الهی را نشان دهند. اگر افعال «يَسْمَعُ» یا «يُبْصِرُ» به کار می‌رفتند، معنا به زمان خاصی محدود می‌شد و با سیاق بیان صفات ذاتی خداوند تناسب نداشت.

نمونه‌ای دیگر در آیه «اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ» (زمر/۶۲) دیده می‌شود که اسم فاعل «خالق» به جای فعل آمده تا خالقیت خدا را حقیقتی ثابت و فرازمانی بنمایاند؛ زیرا فعل، خواه ماضی یا مضارع، همیشه به زمان مقید است، اما ساختار اسمی بیان‌کننده صفت ذاتی و مطلق است. از سوی دیگر، ساختار اسمی نکره یا معرفه نیز در هماهنگی با سیاق عمل می‌کند. در آیه «وَجَاءَ رَجُلٌ مِّنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى» (یس/۲۰)، نکره بودن «رجل» بر گمنامی و در عین حال عظمت ایمانی او دلالت دارد و کلیت پیام آیه را حفظ می‌کند. اگر واژه به صورت معرفه می‌آمد، معنا به فرد خاصی محدود می‌شد و از عمق بلاغی سیاق می‌کاست. در مجموع، ساختار اسمی در قرآن زبانی برای بیان ثبوت، دوام و حقیقت ذاتی است. انتخاب اسم به جای فعل، نه صرفاً نحوی، بلکه معنایی و بلاغی است؛ زیرا قرآن از این طریق، حقایق پایدار را در قالبی زبانی متناسب با سیاق حال بیان می‌کند. این هماهنگی میان شکل و معنا، نشان می‌دهد که در کلام الهی حتی نحوه صرف واژه نیز تابع مقصود بیانی است و همین پیوند دقیق میان ساختار و معنا از روشن‌ترین مظاهر اعجاز واژگانی قرآن به شمار می‌آید.

۲.۳. ساختمان افعال

در زبان عربی، فعل واژه‌ای است که معنایی در خود دارد و در عین حال با زمان همراه است؛ بدین معنا که هر صیغه فعل دو عنصر اصلی را در بر می‌گیرد: رویداد (حدث) و زمان. از دیدگاه علم صرف، معنای فعل ترکیبی است از این دو، و هیچ‌یک را نمی‌توان از دیگری جدا دانست. به تعبیر یعیش، فعل دلالت بر رویداد و زمان توأمان دارد و این دو عنصر، جوهر کارکرد صرفی آن را تشکیل می‌دهند (ساقی، ۱۹۷۷م، ص. ۲۰۴).

باین‌حال، دلالت فعل در قرآن تنها محدود به زمان و رویداد نیست؛ زیرا هنگامی که به فعل، حروف و زواید صرفی افزوده می‌شود، معنا و نقش بلاغی آن نیز تغییر می‌کند. این افزوده‌ها می‌توانند معانی فرعی و دقیق‌تری چون تعدیه، استمرار، مشارکت، مطاوعه، تحوّل، یا شدت را القا کنند و بدین‌سان ساختار صرفی فعل در قرآن با سیاق معنایی آیه پیوندی زنده می‌یابد. زبان‌شناسان قدیم گفته‌اند «زیادی حروف، نشانه زیادی معناست»، از این‌رو هر وزن و صیغه فعل، بسته به نوع زوائد و ساخت آن، معنا و کارکرد خاصی می‌یابد (ساقی، ۱۹۷۷م، ص. ۲۰۷). قرآن نیز در انتخاب هر صیغه، به سازگاری دقیق میان وزن، زمان و مقام سخن توجه دارد و همواره آن ساختی را برمی‌گزیند که مقتضای حال آیه را بهتر بازتاب دهد.

در آیه «اللَّهُ يَسْطُرُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ» (رعد/۲۶)، افعال مضارع «يسطر» و «يقدر» بیان‌کننده استمرار و تجدد فعل الهی‌اند. رزق و تقدیر الهی در هر لحظه در جریان است و انتخاب فعل مضارع در این مقام، هماهنگ با سیاق حال است که بر تداوم و پویایی دلالت دارد. اگر ساختار اسمی مانند «باسط» و «قادر» به کار می‌رفت، معنا حالت ایستایی می‌یافت و از پویایی فعل الهی کاسته می‌شد.

در آیه «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ» (نساء/۱۴۲)، فعل مضارع «يُخَادِعُونَ» استمرار رفتار نفاق‌آمیز منافقان را القا می‌کند. سیاق آیه در حال توصیف حالتی روانی و پیوسته است و از این رو مضارع معنا را زنده نگاه می‌دارد. اگر ماضی به کار می‌رفت، عمل به یک رفتار محدود در گذشته اشاره می‌کرد و با فضای مداوم نفاق سازگار نبود.

از سوی دیگر، قرآن گاه برای بیان تحقق قطعی و وقوع بالفعل از فعل ماضی استفاده می‌کند. برای نمونه، در آیه «زَيْنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ...» (آل عمران/۱۴)، صیغه ماضی «زَيْنَ» دلالت بر تحقق‌یافتگی و ثبوت این میل در سرشت انسان دارد؛ یعنی گرایش به خواسته‌های دنیوی، امری تحقق‌یافته و در نهاد بشر تثبیت‌شده است. اما در ادامه، در سیاقی دیگر، قرآن با آوردن فعل مضارع «وَيَسْخَرُونَ» تفاوت حال و موقعیت را نشان می‌دهد، زیرا تمسخر و استهزاء، رفتاری متغیر و وابسته به زمان و شرایط است. چنان‌که زمخشری می‌گوید، کافران مؤمنانی چون ابن مسعود و صُهیب را به سبب نداشتن بهره دنیوی تمسخر می‌کردند و این رفتار، بسته به موقعیت و حال، پیوسته تجدید می‌شد (زمخشری، ۱۹۸۷م، ج. ۲۵۵/۱). از این رو، انتخاب ماضی در «زَيْنَ» برای ثبوت و مضارع در «يَسْخَرُونَ» برای تجدد، جلوه‌ای روشن از تطابق فعل با مقتضای حال است. نمونه‌ای دیگر از کاربرد بلاغی زمان فعل در آیه «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ» (بقره/۱۲۷) دیده می‌شود؛ با وجود آنکه حادثه در گذشته رخ داده، قرآن از فعل مضارع «يرفع» استفاده کرده است تا صحنه در ذهن مخاطب زنده گردد و حرکت ابراهیم در لحظه احساس شود. در مقابل، هنگامی که مقصود تأکید بر قطعیت و تحقق معناست، فعل ماضی ترجیح می‌یابد، چنان‌که در آیه «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ» (مؤمنون/۱) ماضی «أَفْلَحَ» بر وقوع قطعی فلاح دلالت دارد و با سیاق اطمینان و وعده الهی سازگار است.

در سیاق‌های تربیتی و دعوتی نیز قرآن از افعال امر برای ایجاد درگیری عاطفی و مشارکت زبانی بهره می‌گیرد؛ مانند آیه «ادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا» (اعراف/۵۶) که امر «ادعوا» روح ارتباط و تضرع را در مخاطب زنده می‌کند. در سیاق‌های عذاب یا تهدید نیز، تفاوت میان ماضی و مضارع کارکردی بلاغی دارد: ماضی برای تأکید بر وقوع قطعی و مضارع برای استمرار یا تجدید حالت. از مجموع این شواهد روشن می‌شود که ساختار فعلی در قرآن، فراتر از نشانه زمان، ابزاری بلاغی برای بیان حرکت، تجدد، استمرار و شدت معناست. هر صیغه و وزن فعل، با حال آیه و هدف خطابی آن متناسب است. زبان فعل در قرآن، زبانی زنده و جاری است که معنا را در بستر زمان و تجربه انسانی می‌پرورد.

۴. تناسب و رابطه بین حروف معانی و سیاق حال

یکی از انواع کلمه در زبان عربی، حروف معانی است و نحویان کلمه را به سه دسته اسم و فعل و حرف، تقسیم کرده‌اند (نک. سیبویه، ۱۹۷۷م، ج. ۱۲/۱). البته حرف، معنای معجمی ندارد؛ منظور این است که معنای آن از کتاب‌های فرهنگ لغت به دست نمی‌آید؛ بلکه این حروف دارای معنی کاربردی هستند که نحویان آن‌ها را در کتاب‌های نحو بیان کرده‌اند از طرفی ویژگی اشتقاقی دارند و صیغه‌های گوناگون ندارند، و کاربرد اصلی آنها تعلیق یا ایجاد ارتباط بین کلمات یک جمله است که چگونگی آن (ساقی، ۱۹۷۷م، ص. ۲۰۶) تنها در سیاق و قالب جمله فهمیده می‌شود و معنی تعلیق در این حروف، همان‌طور که تمام حسان بیان کرده است، ربط دادن اجزای کلام با هم و یا بیان کردن رابطه‌های موجود در سیاق جمله است (تمام حسان، ۱۹۹۸م، ص. ۱۲۷) و از این سخن معلوم می‌شود که ارتباط دادن، یک معنی کاربردی است که با فرهنگ لغت به دست نمی‌آید. بنابراین حروف خارج از جمله، جایی ندارند؛ زیرا ساختن یک جمله نیازمند ضمایم است و یا به عبارت دیگر نیاز شدیدی به سیاق دارد. علاوه بر این کارکرد عام که در حروف و مشابه آن در بعضی از اسم‌ها و فعل‌ها وجود دارد، کارکرد

فرعی دیگری نیز دارند؛ چراکه حروف به دسته‌های مختلف تقسیم می‌شوند و هر دسته‌ای از آن‌ها از کارکرد خاصی برخوردار است و به یک نام کلی معروف است؛ مانند نفی، تأکید، جر، معیت، قسم، استثنا و... که همه آن‌ها ویژگی ربط دادن بین تمام اجزای جمله را به عهده دارند (حسان، ۱۹۹۸م، ص ۱۲۶). در حقیقت اسلوب و سبک قرآن با توجه به سیاق آیه، حروف را با دقت انتخاب می‌کند که با سیاق و منظور کلام متناسب باشد تا معنی معینی را که حرف دیگری نمی‌تواند، برساند، چه آن سیاق لغوی و چه اجتماعی باشد.

هرکس در آیات قرآن بنگرد و بیندیشد، می‌بیند که در کاربرد بعضی از حروف جر در آیات، ترجیحی وجود دارد. به مثالی می‌پردازیم که مغایرت زیبایی بین حروف را به نمایش می‌گذارد و آن درباره حرف (علی) است که معنی استعلاء دارد (ابن هشام، ۱۹۹۰م). خدای متعال می‌فرماید: «... وَ لَتُصْنَعَ عَلٰی عَيْنِي» (طه/۳۹) «تا زیر نظر من پرورش یابی» که در این موضع، حرف (علی) بر لفظ (عین) وارد شده است، سپس همان لفظ (عین) یا جمع آن در مواضع دیگری با حرف (ب) که معنی الصاق (ابن هشام، ۱۹۹۰م، صص. ۱-۱۱۸) و اتصال دارد، می‌آید، مانند قول خدای متعال «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا.....» «زیر نظر ما روان بود.» (القمر/۱۴) و در آیه دیگری می‌فرماید: «وَ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا...» (هود/۳۷) «و زیر نظر ما و (به) وحی ما کشتی را بساز.» هنگامی که به حال و مقام‌های آیات بالا بنگریم، متوجه این مغایرت و تضاد خواهیم شد: در آیه اول: «وَ لَتُصْنَعَ عَلٰی عَيْنِي» (طه/۳۹) «تا زیر نظر من پرورش یابی.» مقام، چگونگی نشئت و رشد موسی (ع) را نمایان می‌کند که در خانه فرعون مصر و تحت نظر او پرورش یافته و مورد توجهش بوده، درحالی که کودکان بنی اسرائیل که هم سن و سال موسی بودند، به دستور فرعون کشته می‌شدند و این هم اراده و مشیت خدا و نشانه‌ای از نشانه‌های اوست که فرعون در خانه خودش کسی را پرورش دهد که پیشگویان در باره او پیشگویی می‌کنند و بدون اینکه فرعون بداند، باعث نابودی حکومتش شود. لذا حرف استعلا (علی) مناسب چنین مقام و حال بوده تا دلالت بر تحقق و کارگر افتادن اراده خدا و برتری مشیتش بر هر مشیت و اراده دیگری باشد، با توجه به اینکه تربیت و پرورش یافتن موسی در خانه فرعون، دور از چشم‌ها نبوده، بلکه جزئیات آن برای همه آشکار بوده است.

ولی در دو آیه بعد: «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا» (قمر/۱۴) «[کشتی] زیر نظر ما روان بود.» و «وَ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا» (هود/۳۷) «و زیر نظر ما و [به] وحی ما کشتی را بساز.» مقام و حال در آن‌ها آنچه را که در آیه اول می‌طلبید، طلب نمی‌کرد، چنان‌که در باره اظهار شیئی باشد که باید مخفی می‌ماند. بلکه خداوند این قصد را داشت که عنایت و حفظ او از کشتی نوح و آنچه را که حمل می‌کرد، بیان و ابراز کند؛ چراکه این کشتی، تحت عنایت و امنیت خودش به حرکت در آمده؛ لذا حرف الصاق که نزدیک بودن را می‌رساند، در این مقام مناسب‌تر بود.

«سهیلی» این معنی را بازبینی و بررسی کرده است و «زرکشی» از او نقل می‌کند و می‌گوید: آیه اول در باره آشکار ساختن امری که مخفی بوده و نشان دادن چیزی است که پنهان بوده است. در حقیقت کودکان بنی اسرائیل در آن هنگام به‌طور پنهانی به‌وسیله کسانشان مخفیانه غذا داده می‌شدند و پرورش می‌یافتند و هنگامی که خداوند اراده فرمود که موسی را آشکارا و در امنیت، نه در حالت ترس و پنهانی، پروراند و تغذیه کند و پرورش دهد، معنی استعلائی می‌دهد و استعلا در حقیقت نوعی آشکار شدن و نمایان ساختن است؛ گویا که خدای سبحان می‌خواسته این‌گونه بیان کند: که در امنیت پرورش یابی، نه در ترس، و لفظ (عین) را آورده به خاطر اینکه معنی توجه و اهتمام را در بر دارد. و اما آنجا که فرمود: «تَجْرِي بِأَعْيُنِنَا» (قمر/۱۴) «[کشتی] زیر نظر ما روان بود.» و «وَ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا» (هود/۳۷) «و زیر نظر ما و [به] وحی ما کشتی را بساز.» منظور این بوده که در مواظبت و حفظ ما (کشتی ساخته می‌شود و حرکت می‌کند) و نمی‌خواهد که چیزی را پس از مخفی بودنش آشکار کند و سخن، دیگر نیازی به معنی (علی) نداشت.

۵. مناسبت بین نقش کاربردی لفظ و سیاق حال

لفظ در ساخت‌های زبانی قرآن وظایف متعددی دارد و از سه بُعد اصلی معنا دریافت می‌شود: معنای معجمی، صرفی و نحوی. معنای نحوی یا کاربردی، همان نقشی است که واژه به‌سبب جایگاهش در جمله می‌پذیرد؛ مانند فاعل، مفعول، حال یا تمییز. این نقش‌ها به‌واسطه قرائن صوتی، صرفی و ترکیبی شکل می‌گیرند و معنا را از سطح واژه به سطح بافت زبانی می‌برند. از این رو، هر واژه در موقعیت نحوی خاصی معنای متفاوتی می‌یابد و پیوند آن با دیگر اجزای جمله، درک دقیق‌تری از پیام آیه را ممکن می‌سازد.

در قرآن کریم، تناسب میان نقش کاربردی لفظ و سیاق حال از روشن‌ترین نمودهای اعجاز بیانی است. نقش کاربردی به جایگاه نحوی و معنایی واژه در جمله اشاره دارد و قرآن این جایگاه را همواره بر پایه مقتضای حال و مقام سخن انتخاب می‌کند. هر واژه در موضعی قرار گرفته که دقیقاً با هدف بلاغی و پیام آیه هماهنگ است.

در آیه «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ» (فاتحه/۵)، تقدیم مفعول «إِيَّاكَ» بر فعل، معنای حصر و انحصار را القا می‌کند و با حال دعا و اخلاص در عبادت هماهنگ است؛ درحالی‌که در ساختار عادی («نعبدک») این معنا از بین می‌رفت. همچنین در آیه «إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر/۲۷)، جابه‌جایی میان فاعل و مفعول، توجه را از ذات الهی به بندگان عالم معطوف می‌کند تا نشان دهد تنها دانایان، عظمت خدا را درک می‌کنند. این تغییر نحوی ظاهراً غیرمعمول، عمیقاً بلاغی است و با مقام خشیت سازگار.

در زبان قرآنی، گاه واژه در موقعیتی می‌آید که انتظار می‌رود در جایگاهی دیگر باشد. این جابه‌جایی تابع سیاق گفتاری و مقامی است و برای تأکید و برجسته‌سازی معنا صورت می‌گیرد. چنان‌که در آیه ۱۸ آل عمران آمده است: «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ...» در این آیه، تأکید بر فعل «شَهِدَ» و عمل گواهی دادن خداوند است، نه بر فاعلان یا مفعولان. این انتخاب بلاغی، تمرکز معنا را بر «فعل شهادت الهی» می‌گذارد و محور آیه را از توصیف اشخاص به بیان حقیقت توحید منتقل می‌کند (بقاعی، ۱۹۹۵، ج ۶/۷).

از جلوه‌های دیگر هماهنگی لفظ و حال، تقدیم و تأخیر در ساخت جمله است. در آیه «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ» (بقره/۱۵)، تقدیم اسم جلاله بر فعل، شدت مقابله و تقابل الهی را برجسته می‌کند؛ حال آن‌که در ساخت طبیعی «يَسْتَهْزِئُ اللَّهُ بِهِمْ» این تأکید از بین می‌رفت. نیز در آیه «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ» (آل عمران/۱۵۹)، تقدیم جار و مجرور بر فعل «لِنْتَ» علت نرم‌خویی پیامبر (ص) را پیش از خود عمل بیان می‌کند تا رابطه مستقیم میان رحمت الهی و سیره نبوی را بنمایاند.

در آیه «وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ لِأَبِيهِ وَقَوْمِهِ إِنَّنِي بَرَاءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ» (زخرف/۲۶)، آوردن ضمیر «إِنِّي» در آغاز جمله، بیانگر شدت ایمان و ثبات موضع ابراهیم (ع) است. همچنین در آیه «وَمَا أُبْرِئُ نَفْسِي إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ» (یوسف/۵۳)، معرفه آمدن واژه «النفس» کلیت و شمول طبیعت انسانی را نشان می‌دهد و با مقام اعتراف و توبه آیه هماهنگ است.

بدین‌سان، جایگاه نحوی واژه در قرآن همواره تابع حال و مقام بیان است. هر تغییر در ترتیب، تعریف یا تنکیر، تأکید یا حذف، حامل معنایی بلاغی است که سیاق آن را اقتضا کرده است. این هماهنگی میان موقعیت نحوی و نیاز بیانی، از بنیادی‌ترین مظاهر اعجاز زبانی قرآن کریم است؛ زیرا در آن، هیچ لفظی تصادفی به‌کار نرفته، بلکه هر کلمه دقیقاً در جایی نشسته که معنا و حال به اوج هم‌خوانی برسند.

۶. مناسبت بین عدول لفظ از اصل ترکیبی (جمله) و سیاق حال

جمله در زبان عربی از دو بخش اصلی تشکیل شده است: مسند (فعل یا خبر) و مسندألیه (فاعل یا مبتدا). در جمله‌های فعلی، فعل نقش مسند را ایفا می‌کند و فاعل یا نائب‌فاعل مسندألیه است. در جمله‌های اسمی نیز خبر نقش مسند و مبتدا نقش

مسندالیه را دارد. عناصر فرعی همچون مفعول، حال، تمیز و شبه جمله اجزایی هستند که اگرچه حذفشان خللی در صحت جمله ایجاد نمی‌کند، اما در ساخت معنا و سیاق جمله نقش تزیینی و بلاغی دارند. بر ساخت جمله قواعدی استوار است که نحویان در تنظیم اجزا بر اساس آن‌ها تأکید دارند؛ باین‌حال، قرآن کریم در مواردی به‌صورت آگاهانه از این نظم صرف عدول می‌کند و این عدول هرگز از سر بی‌نظمی یا تصادف نیست، بلکه به تناسب حال، مقام، و هدف بیانی صورت می‌گیرد.

عدول نحوی در قرآن زمانی مشروع و بلاغی است که:

۱. فاقد ابهام بوده و فایده معنایی یا عاطفی تازه‌ای پدید آورد،

۲. بر قاعده‌ای کلی و قابل تکرار استوار باشد،

۳. و در چارچوب اصول علم نحو و بلاغت باقی بماند.

در غیر این صورت، عدول نادر یا استثنائی تلقی می‌شود و غالباً به ضرورت یا تأکید خاص بازمی‌گردد. این خروج از نظم نحوی می‌تواند منشأ دستوری، بلاغی یا تفسیری داشته باشد و همواره با هدف تقویت دلالت معنایی آیه انجام گیرد. به تعبیر علمای نحو، عدول نحوی گاه واجب و گاه جایز است، اما همواره باید توجیه بیانی داشته باشد تا از تکلف زبانی به دور بماند. از برجسته‌ترین جلوه‌های عدول، تقدیم و تأخیر اجزای جمله است که نه تنها برای اغراض نحوی، بلکه برای تأکید معنایی و هماهنگی با سیاق به کار می‌رود. این پدیده در قرآن از ابزارهای مهم اعجاز بیانی است؛ زیرا از طریق تغییر جایگاه کلمات، توجه مخاطب به محور معنا سوق داده می‌شود (حسان، ۱۹۹۸م، ص. ۱۴۸).

نمونه روشن آن، تقدیم خبر بر مبتداست که غالباً بر اختصاص و انحصار دلالت دارد. چنان‌که «ابن اثیر» می‌گوید: هنگامی که گفته شود «قائمٌ زیدٌ»، قیام تنها برای زید اثبات می‌شود، درحالی‌که در «زیدٌ قائمٌ» احتمال تعدد حالات وجود دارد (ابن‌الاثیر، ۱۹۹۰م، ج. ۳۸/۲). این قاعده در بسیاری از آیات قرآن کاربرد یافته است. از جمله در آیه «هُوَ الَّذِي أَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِأَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّوا أَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللَّهِ» (حشر/۲)، خبر «مانعتُهُم» بر مبتدا «حُصُونُهُمْ» مقدم شده است. این عدول، مطابق با سیاق آیه و در ارتباط با باور نادرست یهود بنی‌نضیر به استحکام قلعه‌هایشان آمده است. آنان بر اساس تجربه تاریخی، خود را در حصون نفوذناپذیر می‌پنداشتند و گمان می‌کردند هیچ نیرویی توان اخراجشان را ندارد. اما قرآن با تقدیم خبر بر مبتدا، این باور واهی را به‌صورت بلاغی برجسته می‌سازد تا تضاد میان پندار و واقعیت را بنمایاند.

چنان‌که «ابن عطیه» گزارش می‌کند، این آیه درباره بنی‌نضیر نازل شد، زمانی که پس از شکست اُحُد، به خیانت و مکاتبه با قریش روی آوردند و پیامبر (ص) آنان را محاصره و از مدینه بیرون راند (ابن‌عطیه، ۱۹۹۳م، ج. ۲۸۳/۵). «ابوالسعود» نیز تصریح می‌کند که آنان نسلی بودند که هرگز از سرزمین خود تبعید نشده بودند، و اطمینانشان به استحکام دژها سبب شد ساختار نحوی آیه با تأکید بر همین پندار شکل گیرد (ابوالسعود، بی‌تا، ج. ۷۰۱/۵). تقدیم «مانعتُهُم» بر «حُصُونُهُم» از این رو معنایی عمیق دارد که هم سیاق تاریخی آیه را حفظ می‌کند و هم تکیه بر باور باطل آنان را در قالب نحوی بازتاب می‌دهد.

نمونه‌های مشابه در قرآن فراوان است؛ از جمله در آیه «إِيَّاكَ نَعْبُدُ» (فاتحه/۵) که تقدیم مفعول بر فعل، معنای حصر عبادت در خدا را القا می‌کند و در «فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ» (آل‌عمران/۱۵۹) که تقدیم جار و مجرور بر فعل، بر علت و سبب نرم‌خویی پیامبر (ص) تأکید می‌ورزد. همچنین در «اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ» (بقره/۱۵)، تقدیم اسم جلاله بر فعل، مقابله و انتقام الهی را برجسته می‌کند و با سیاق تمسخر منافقان تناسب کامل دارد.

عدول نحوی در قرآن تنها به تقدیم و تأخیر محدود نمی‌شود، بلکه حذف برخی اجزای جمله نیز یکی از شگردهای آن است. در آیه «وَأَسْأَلُ الْقَرْيَةَ» (یوسف/۸۲) فعل «اسأل» در ظاهر متعدی به «القریة» شده، اما مراد «اهل القریة» است. این حذف، ایجاز بیانی و فصاحت را افزایش داده و معنا را در عین اختصار کامل کرده است. یا در «وَقِيلَ لَهُمْ ارْكُوعُوا لِمَا يَرْكُوعُونَ» (مرسلات/۴۸)، حذف فاعل در جمله دوم موجب عمومیت خطاب شده و حالت تحقیر و بی‌پاسخی کافران را القا می‌کند. چنین حذف‌هایی دقیقاً در راستای سیاق حال، برای بیان شدت بی‌اعتنایی و انکار آنان به حق صورت گرفته است. به همین صورت، قرآن گاه از الفاظ زائده بهره می‌برد تا معنا را قوت بخشد، مانند «فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ» (نساء/ ۱۵۵) که «ما» زائده برای تأکید بر علت آمده است. یا در «أَلَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» (شوری/۱۱) که حرف «کاف» در «کمثلة» زائده به نظر می‌رسد، اما در حقیقت برای تأکید بر نفی هر گونه همانندی با خداوند آمده است. بنابراین عدول از اصل ترکیبی در قرآن کریم، نظم‌ی تازه اما هدفمند می‌آفریند؛ نظم‌ی که متناسب با حال، مقام و غرض بیانی هر آیه است. در پرتو این عدول‌ها معنا جان می‌گیرد، تأکید شکل می‌گیرد و سیاق آیه در قالب نحوی و ترکیبی‌اش بازتاب می‌یابد.

۷. مناسبت بین تنوع سبک و سیاق حال

پدیده‌ای در نظم حکیم قرآنی وجود دارد که بسیار شایان توجه است و آن تنوع سبک و شیوه بیان یا به تعبیر دیگر، انتقال از سبکی به سبک دیگر است؛ حالتی که همواره بر اساس علتی خاص و هدفی حکیمانه رخ می‌دهد. زرکشی می‌گوید: قرآن کریم با وجود انتقال از یک شیوه بیان به شیوه‌ای دیگر، در هر تغییر، فایده و حکمتی نهفته است؛ چنان‌که خداوند متعال می‌فرماید: «كِتَابٌ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فَصَّلْتُ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ» (هود/۱)؛ «کتابی است که آیاتش استوار گردید، سپس از جانب حکیمی آگاه به روشنی بیان شد.» زرکشی در تفسیر این آیه می‌گوید که نیامدن تعبیر «من رحمن» یا «من رحیم» به جای «من حکیم خبیر» برای آن است که تأکید شود هر تغییر در سبک، نتیجه حکمتی خاص است (زرکشی، بی‌تا، ج. ۱/۱۲۴). این پدیده در قرآن به دو شکل اصلی ظاهر می‌شود:

۱. التفات و رویکرد بیانی: یعنی خروج کلام از یک شیوه به شیوه‌ای دیگر در همان سیاق؛ مانند انتقال از ضمیر غایب به مخاطب یا متکلم و برعکس، یا از خطاب مفرد به مثنی و جمع. همچنین در افعال، تغییر از صیغه‌ای به صیغه دیگر که از لحاظ زمانی یا خبری تفاوت دارند، از همین نوع است. نمونه‌های این نوع عدول در فصل پیشین ذیل عنوان «قرار دادن فعلی به جای فعل دیگر» بررسی شد.

۲. مغایرت میان الفاظ در سیاق‌های مشابه یا متفاوت: در بسیاری از موارد، قرآن لفظ یا صیغه‌ای را با دلالتی خاص در یک سیاق می‌آورد و در سیاقی دیگر لفظی متفاوت به کار می‌برد؛ این تفاوت ممکن است از نظر صیغه، معنا یا جایگاه کلمه در جمله باشد. بیشتر این موارد در فصل‌های گذشته بررسی شد، اما دو نوع از این مغایرت‌ها که ارتباط مستقیم‌تری با سیاق حال دارند، باقی مانده‌اند:

○ مغایرت از نظر ترتیب مدلولی (نه نحوی).

○ مغایرت از نظر ذکر یا حذف لفظ.

در ادامه، این دو نوع از تنوع سبکی در نظم حکیم قرآن و تناسب هر یک با سیاق حال بررسی می‌شود.

۱.۷. التفات

التفات در زبان قرآن پدیده‌ای بیانی و سبکی است که به کلام تنوع و تحرک می‌بخشد و روحی زنده به متن الهی می‌دهد. ابن‌اثیر آن را چنین تعریف می‌کند: «انتقال از صیغه‌ای به صیغه دیگر، مانند انتقال از خطاب حاضر به غایب یا از غایب به حاضر» (ابن‌الاثیر،

۱۹۹۰م، ج. ۳/۲. این تغییر صرفاً زبانی نیست، بلکه وسیله‌ای بلاغی برای انتقال تدریجی معنا، تحریک اندیشه مخاطب و نشان دادن تحول در حال و مقام خطاب است. به تعبیر ابن‌اثیر، فایده عمومی التفات در این است که هر جا به کار رود، معنا را به موقعیت خاص خود پیوند می‌زند و به کلام جاذبه و عمق می‌بخشد. زمخشری، نخستین کسی است که با بررسی بلاغت قرآن، اعجاز آن را از رهگذر صنعت التفات اثبات کرده است. او در *الکشاف* ضمن تفسیر آیات، انواع گوناگون التفات مانند تغییر در ضمائر، زمان افعال، حروف اضافه و ساختار نحوی را معرفی می‌کند و هدف گوینده از این تغییر را در پیوند با موقعیت بیانی و حال مخاطب می‌داند. زمخشری التفات را جلوه‌ای از ظرافت علم معانی می‌داند که بدون آن فهم دقیق بلاغت قرآن ممکن نیست. او می‌گوید این تغییرهای سبکی سبب تنوع، بیداری ذهن شنونده و انتقال حالت روحی در سیاق سخن می‌شود و بدین‌سان، نشان‌دهنده پیوندی عمیق میان ساختار لفظی و مقتضای حال در بیان قرآنی است (زادمرد و رحمانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۰۱).

از زیباترین شواهد این نوع التفات، آیه شریفه زیر است:

«هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَّتْ بِكُمْ بَرِّيْحٌ طَيِّبَةٌ وَفَرَحُوا بِهَا جَاءَتْهَا رِيْحٌ عَاصِفٌ...» (یونس/۲۲-۲۳).

در این آیات، ضمیر خطاب در «كُنْتُمْ» به ضمیر غایب در «بِهِمْ» تبدیل شده است، سپس در «أُنْجِيتُنَا» به خطاب بازمی‌گردد و دوباره در «أُنْجَاهُمْ» به غیبت تغییر می‌یابد. این تنوع در ضمائر نشان‌دهنده تغییر تدریجی حال انسان‌ها در برابر نعمت و بلاست. ابن‌اثیر بیان می‌کند که این تغییر برای ایجاد تعجب در شنونده است؛ تا او از حال چنین مردمی شگفت‌زده شود و به اندیشه فرو رود (ابن‌اثیر، ۱۹۹۰م، ج. ۱۰/۲).

اما «ابوحيان» تفسیر ژرف‌تری ارائه می‌دهد و این عدول را ناشی از تفکیک میان مؤمن و کافر می‌داند. به نظر او، آغاز آیه با خطاب مستقیم نشانه لطف الهی است که شامل همه می‌شود، اما چون در ادامه سخن از ظلم و بغی است، سیاق از خطاب به غیبت می‌چرخد تا مؤمنان از این سرزنش مبرا باشند (ابوحيان، ۱۹۹۳م، ج. ۱۴۲/۵). این تحلیل با سیاق حال آیه سازگار است، زیرا تغییر ضمیر نشان‌دهنده تغییر در مقام و حال مخاطب است؛ از لطف به عتاب، از رحمت به توبیخ.

نمونه‌ای دیگر از همین اسلوب در آیه «وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنْسَانِ أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ» (فصلت/۵۱) دیده می‌شود. در این آیه نیز التفات بین صیغه‌های مختلف، برای نشان دادن دو حالت متضاد انسان است: غرور هنگام نعمت و فروتنی هنگام بلا. «سیوطی» این آیه را شاهدهی می‌داند بر اینکه قرآن با تغییر در ضمائر، حالات روانی انسان را مجسم می‌سازد؛ گویی تصویر متغیر نفس انسانی را در دو آینه نعمت و مصیبت نشان می‌دهد (السیوطی، ۱۹۹۷م، ج. ۲۵۵/۳). از دیگر شواهد برجسته، آیه ۲۴ سوره زمر است:

«أَفَمَنْ يَتَّقِ بُوَجْهَهُ سُوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَقِيلَ لِلظَّالِمِينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ»؛ در اینجا تغییر از غیبت در «يَتَّقِي» به خطاب در «ذُوقُوا» ناگهانی است، اما از نظر بلاغی دقیقاً با سیاق سازگار است، زیرا لحظه عذاب، لحظه مواجهه مستقیم است؛ گویی کلام از روایت به صحنه حضور منتقل می‌شود.

همچنین در آیه ۱۰۲ سوره انعام: «ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ» انتقال از غیبت «هو» به خطاب «فاعبدوه» نمود دیگری از التفات است که هدفش تغییر زاویه ادراک مخاطب از شناخت نظری خدا به دعوت عملی برای عبادت است؛ یعنی از توصیف به تکلیف.

بنابراین، التفات در قرآن تنها آرایه‌ای بیانی نیست، بلکه وسیله‌ای شناختی و روان‌زبان‌شناختی است که مخاطب را درگیر متن می‌سازد و او را از حالت شنونده منفعل به شرکت‌کننده فعال در معنا تبدیل می‌کند. قرآن با این روش، سیاق را زنده نگه می‌دارد و پیام را در بستر حال مخاطب جاری می‌کند.

به این ترتیب، می‌توان گفت که تنوع سبک و تغییر در ساخت ضمائر و صیغ، با سیاق حال رابطه‌ای ارگانیک دارد؛ تغییری که از تحول در مقام گفتار، نوع احساس مورد نظر و سطح مخاطبه الهی ناشی می‌شود. التفات نه تنها از زیباترین مظاهر اعجاز بیانی قرآن است، بلکه به گفته ابن‌اثیر و سیوطی، یکی از دقیق‌ترین ابزارهای آن برای پیوند معنا با حال و مقام بیان است.

۲.۷. مغایرت لفظی

در نظم قرآنی گاه میان ساختارهای مشابه، مغایرت‌هایی در ترتیب الفاظ دیده می‌شود؛ یعنی واژه‌ای در موضعی مقدم و در موضعی دیگر مؤخر می‌آید. این تفاوت نه نحوی که مدلولی و معنوی است و هدف آن تأکید، تنوع بیانی و هماهنگی با سیاق حال است. چنان‌که در *الاقصی/التقریب* آمده، تقدیم و تأخیر تابع هدف گوینده و اقتضای مقام است؛ زیرا هر سیاق مقتضای نظمی خاص است که معنا را به بهترین وجه می‌رساند.

نمونه روشن این امر در آیه «يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ» (*آل‌عمران/۱۰۶-۱۰۷*) دیده می‌شود. تقدیم «تَبْيَضُّ» بر «تَسْوَدُّ» از نظر بلاغی نشانه تکریم اهل ایمان است و در ادامه، با ذکر سیه‌رویان، تقابل معنایی کامل می‌شود. این آرایش کلامی، توازن و تأثیر عاطفی را می‌افزاید (*السیوطی، ۱۹۹۷م، ج. ۳/۳۷*).

همین قاعده در دو آیه مشابه نیز جاری است: «وَادْخُلُوا الْآبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً» (*بقره/۵۸*) در برابر «وَقُولُوا حِطَّةً وَادْخُلُوا الْآبَابَ سُجَّدًا» (*اعراف/۱۶۱*). در نخستین آیه، ورود مقدم شده، چون فرمان عملی و فوری است؛ در دومی، ذکر «حِطَّة» پیش افتاده تا بر توبه و استغفار پیش از عمل تأکید شود. این جابه‌جایی ترتیب، بیانگر تطابق کامل ساختار لفظی با حال و مقام خطاب است.

نمونه‌ای دیگر، آیه «يُرِيكُمْ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا» (*روم/۲۴*) است که در آن، تقدیم «خوف» بر «طمع» دلالت طبیعی دارد؛ زیرا انسان نخست از صاعقه می‌ترسد و سپس به باران امیدوار می‌شود. سیوطی می‌گوید این ترتیب بازتاب واقعیت طبیعی حوادث آسمانی است.

در آیات: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ» (*آل‌عمران/۱۹۱*) و «وَإِذَا مَسَّ الْإِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنبِهِ أَوْ قَاعِدًا أَوْ قَائِمًا» (*یونس/۱۲*)، تفاوت ترتیب حالات نشان‌دهنده دو وضعیت متضاد انسانی است: در حالت عبادت، حرکت از قیام به خشوع و سجود است، اما در حالت بلا، مسیر از درماندگی به آرامش پس از اجابت دعاست.

همچنین در «فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ» (*بقره/۱۴۸*) و «سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ» (*حدید/۲۱*)، تقدیم و تأخیر در فعل و هدف، تفاوت در مقام خطاب را نشان می‌دهد؛ اولی بر انگیزه درونی و دومی بر مقصد بیرونی تأکید دارد.

ابن عطیه (*۱۹۹۳م، ج. ۵/۲۸۳*) تصریح می‌کند که این تغییرات از روی تفنن صرف نیست، بلکه برای هماهنگی دقیق با مقتضای حال و مقام گفتار است؛ گاه برای تشریف و گاه برای تهدید. بدین‌سان، مغایرت در ترتیب الفاظ در قرآن نه نشانه بی‌نظمی بلکه جلوه‌ای از اعجاز بیانی و بلاغی آن است؛ زیرا هر تقدیم و تأخیر، معنا و عاطفه را در هماهنگی کامل با سیاق به مخاطب القا می‌کند.

۸. نتیجه

این پژوهش در هفت بخش به بررسی یکی از وجوه اعجاز لغوی قرآن، یعنی مناسبت لفظ با سیاق حال پرداخته است. نتایج نشان می‌دهد قرآن کریم در انتخاب الفاظ متناسب با موقعیت کلامی و روحی، دقتی اعجازگونه دارد. سیاق حال در قرآن، باتوجه به عواملی چون اسباب نزول، وضعیت روحی مقام، و حالت مخاطب شکل می‌گیرد و همان است که علمای بلاغت از آن با تعبیر مقام یا مقتضای حال یاد کرده‌اند. از دیدگاه بلاغی، مناسبت لفظ با سیاق حال همان مطابقت کلام با مقتضای حال

است که اساس بلاغت قرآن به شمار می‌رود. قرآن کریم در توجه به لفظ، همه جنبه‌های معنوی، مدلولی، ساختاری و کارکردی آن را در نظر گرفته است؛ به گونه‌ای که سیاق حال بر انتخاب، چینش و تقدم الفاظ اثر مستقیم دارد. هر لفظ در جای خود برگزیده شده تا دقیق‌ترین معنا را منتقل کند. ویژگی‌های لفظ مانند تفخیم، مبالغه، غرابت یا تحقیر نیز در هماهنگی با موقعیت حال و از طریق عناصر صوتی و عرفی بیان می‌شود. همچنین، تنوع سبک‌ها و ساختارهای زبانی در قرآن تنها برای زیبایی نیست، بلکه وسیله‌ای برای تأکید بر مقتضای حال و هماهنگی کامل لفظ با معناست. در نتیجه، قرآن کریم با بهره‌گیری از تکنیک‌های پیچیده بلاغی و زبانی، رابطه‌ای عمیق میان لفظ و سیاق حال برقرار کرده و بدین‌سان، وجهی روشن از اعجاز لغوی و بیانی خود را آشکار ساخته است.

منابع

قرآن کریم

- ابن‌ابی‌الإصبع المصری، زکی‌الدین عبدالعظیم (بی‌تا). *بدیع القرآن* (تحقیق حفنی محمد شرف. قاهره). نهضة مصر. [به عربی]
- ابن‌الأثیر، ضیاء‌الدین نصرالله (۱۹۹۰م). *المثل السائر فی أدب الکاتب و الشاعر* (تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید). المكتبة العصرية. [به عربی]
- ابن عطیه، عبد الحق بن غالب (۱۹۹۳م). *المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز* (تحقیق عبدالسلام عبدالشافعی محمد). دارالکتب العلمیة. [به عربی]
- ابن ندیم (۱۹۷۸م). *الفهرست* (ج. ۱). بیروت. [به عربی]
- ابن هشام، عبدالله جمال‌الدین (۱۹۹۱م). *مغنی اللیب عن کتب الأعراب* (تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید). المكتبة العصرية. [به عربی]
- ابوالسعود، محمد بن احمد (بی‌تا). *تفسیر ابی‌السعود - إرشاد العقل السليم إلى مزايا الكتاب الكريم*. دارالفکر. [به عربی]
- ابوحیان، محمد بن یوسف (۱۹۹۳م). *البحر المحیط* (تحقیق عادل احمد عبدالموجود و دیگران). دارالکتب العلمیة. [به عربی]
- السیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن (۱۹۹۷م). *الإتقان فی علوم القرآن* (تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم). المكتبة العصرية. [به عربی]
- باقلائی، محمد بن طیب (بی‌تا). *اعجاز القرآن*. [به عربی]
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۹۹۵م). *نظم الدرر فی تناسب الآيات و السور* (عبدالرزاق غالب المهدی، ویراستار). دارالکتب العلمیة. [به عربی]
- حسان، تمام (۱۹۹۸م). *اللغة العربیة معناها و مبناها*. عالم‌الکتب. [به عربی]
- جرجانی، عبدالقاهر (۱۹۸۴م). *دلائل الإعجاز* (تحقیق محمود محمد شاکر). مکتبة الخانجی. [به عربی]
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (بی‌تا). *البرهان فی علوم القرآن* (تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم). مکتبة دارالتراث. [به عربی]
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر (۱۹۸۷م). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل* (تحقیق مصطفی حسین احمد). دار الریان للتراث؛ دارالکتب العربی. [به عربی]
- ساقی، فاضل مصطفی (۱۹۷۷م). *أقسام الکلام العربی من حیث الشكل و الوظيفة*. مکتبة الخانجی. [به عربی]

سجستانی، محمد بن عزیز، و عنانی بک، مصطفی. (۱۹۳۲م). *غریب القرآن*. سید موسی شریف. [به عربی]
سیبویه، عمرو بن عثمان (۱۹۷۷م). *الکتاب* (تحقیق عبدالسلام محمد هارون). الهيئة المصرية العامة للكتاب. [به عربی]
رادمرد، عبدالله، و رحمانی، هما (۱۳۹۲). روند تاریخی و بازنگری معنایی التفات بلاغی. *فنون ادبی*، ۵(۱)، ۹۷-۱۲۲.
https://liar.ui.ac.ir/article_19689.html
علوی، یحیی بن حمزه (۱۹۹۵م). *الطراز المتضمن لأسرار البلاغة و علوم حقائق الإعجاز* (تحقیق محمد عبدالسلام شاهین). دارالکتب العلمیة. [به عربی]

References

- Abu al-Su'ud, M. i. A. (n.d.). *Irshād al-‘Aql al-Salīm ilā Mazāyā al-Kitāb al-Karīm (Tafsīr Abī al-Su‘ūd)*. Dār al-Fikr. [In Arabic]
Abu Ḥayyān, M. i. Y. (1993). *Al-Baḥr al-Muḥīṭ* (1st ed.; ‘Ā. A. ‘Abd al-Mawjūd et al., Eds.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
Al-Baqillānī, M. i. Ṭ. (n.d.). *I‘jāz al-Qur‘ān*. [n.p]. [In Arabic]
Al-Biqā‘ī, I. i. ‘U. (1995). *Naẓm al-Durar fī Tanāsub al-Āyāt wa al-Suwar* (‘A. R. Ghālīb al-Mahdī, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
Al-‘Alawī, Y. i. Ḥ. (1995). *Al-Ṭirāz al-Mutaḍammīn li-Asrār al-Balāghah wa ‘Ulūm Ḥaqā‘iq al-I‘jāz* (M. ‘A. S. Shāhīn, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
Ibn Abī al-Iṣḥā‘, Z. ‘A. (n.d.). *Badī‘ al-Qur‘ān* (Ḥ. Muḥammad Sharaf, Ed.). Nahḍat Miṣr. [In Arabic]
Ibn al-Athīr, Ḍ. N. (1990). *Al-Mathal al-Sā‘ir fī Adab al-Kātib wa al-Shā‘ir* (M. M. ‘Abd al-Ḥamīd, Ed.). Al-Maktabah al-‘Aṣriyyah. [In Arabic]
Ibn ‘Aṭiyyah, ‘A. Ḥ. i. Gh. (1993). *Al-Muḥarrar al-Wajīz fī Tafsīr al-Kitāb al-‘Azīz* (1st ed.; ‘A. S. ‘Abd al-Shāfi‘ī Muḥammad, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah. [In Arabic]
Ibn Hishām, ‘A. J. (1991). *Mughnī al-Labīb ‘an Kutub al-A‘ārīb* (M. M. ‘Abd al-Ḥamīd, Ed.). Al-Maktabah al-‘Aṣriyyah. [In Arabic]
Ibn al-Nadīm. (1978). *Al-Fihrist* (Vol. 1, p. 57). Beirut. [In Persian]
Jurjānī, ‘A. Q. (1984). *Dalā‘il al-I‘jāz* (M. Muḥammad Shākir, Ed.). Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
Radmard, A., & Rahmani, H. (2013). Historical process and semantic study of rhetorical apostrophe. *Literary Arts*, 5(1), 97-122. https://liar.ui.ac.ir/article_19689.html?lang=en [In Persian]
Sāqī, F. M. (1977). *Aqsām al-Kalām al-‘Arabī min Ḥayth al-Shakl wa al-Waẓīfah*. Maktabat al-Khānjī. [In Arabic]
Sijistānī, M i. ‘A., & Anānī Bek, M. (1932). *Gharīb al-Qur‘ān* (Vol. 1). Sayyid Mūsā Sharīf. [In Arabic]
Sībawayh, ‘A. i. ‘U. (1977). *Al-Kitāb* (‘A. S. Muḥammad Hārūn, Ed.). Al-Hay‘ah al-Miṣriyyah al-‘Āmmah lil-Kitāb. [In Arabic]
Suyūfī, J. A. R. (1997). *Al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur‘ān* (M. Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Ed.). Al-Maktabah al-‘Aṣriyyah. [In Arabic]
Tamām Ḥassān. (1998). *Al-Lughah al-‘Arabiyyah: Ma‘nāhā wa Mabnāhā*. ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
Zamakhsharī, J. A. M. i. ‘U. (1987). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā‘iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa ‘Uyūn al-Aqāwīl fī Wujūh al-Ta‘wīl* (M. Ḥusayn Aḥmad, Ed.). Dār al-Rayyān lil-Turāth; Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
Zarkashī, B. M. i. ‘A. (n.d.). *Al-Burhān fī ‘Ulūm al-Qur‘ān* (M. Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Ed.). Maktabat Dār al-Turāth. [In Arabic]

